

Hadas Miklós

Katonai forradalom és habitustranszfer: maszkulinitások a kora újkorban

Kivonat

Az Erdélyi Társadalom korábbi számaiban megjelent szövegek folytatásaként a jelen fejezetben az ún. „katonai forradalom” révén kikristályosodó kora újkori maszkulin habitusokkal foglalkozom. Először összefoglalom a hadtörténészek főbb állításait a kora újkori katonai forradalommal kapcsolatban. Eszerint a 16. században, a gyalogsági forradalom részeként a nemesekből katonatisztek lesznek, a lovagiasság pedig lovassággá alakul; a fizikai erő, a bátorság, a kockázatvállalás helyébe pedig az önfegyelem, a hidegvér és a golyózápor alatti helytállás követelményei lépnek. Ezt követően azt igyekszem bizonyítani, hogy a katonai forradalom akkor érthető meg kellő mélységében, ha figyelembe vesszük a habitustranszfer jelenségét, vagyis a beállítódásmintázatok különböző erőterekben megvalósuló objektív összehangoltságát. Tézisem szerint a habitustranszfer vizsgálatok a maszkulin habitust a dzsenderdimenzió egyik meghatározó, strukturált strukturáló struktúrájaként kell beillesztenünk a társadalomtudományokban használt változók sorába. Végül az „interdependencia-szövevény” közvetítésével kialakuló habitustranszfer következményeivel foglalkozom. E folyamat során nagyobb lesz a világ, és növekszik a férfiak tevékenységének területi és társadalmi rádiusza. Vagyis az archaikus libido dominandi késztetéseire ráépülnek a terjeszkedő diszpozicionális mintázatok.

Kulcsszavak: katonai forradalom, maszkulinitások, kora újkor, Európa, önfegyelem, habitustranszfer, interdependencia-szövevény, expanzív diszpozíciók

Abstract. Military Revolution and Habitus Transfer: Masculinities in Early Modernity

Carrying on the line of thoughts of his earlier publications in Erdélyi Társadalom, the author focuses, actually, on masculinity patterns crystallized during the so-called „military revolution”. First, the main statements of military historians about military revolution in early modernity are summed up. Over the course of the 16th century, as a result of the infantry revolution, military nobility is transformed into an officer corps, and chivalry evolves into cavalry. The requirements of physical strength, courage and risk-taking are replaced by self-discipline, sangfroid and steadiness under fire. Next, it is suggested that the military revolution might be understood in its depth as far as the issue of habitus transfer, i.e. the objective harmonisation of dispositional patterns in different social fields, is taken into account. According to the author, masculine habituses, as gendered structured structural structures of key importance, should also be included among the indicators used in social sciences. Finally, the consequences of habitus transfer, namely the lengthening of the tissue of interdependency chains, are put under scrutiny. During these lengthening processes, the world becomes larger, and the geographical and social radius of men’s activity is extended. To put it differently, the drives of archaic libido dominandi are built upon by the dispositional patterns of expansion.

Keywords: military revolution, masculinities, early modernity, Europe, self-discipline, habitus transfer, tissue of interdependencies, expansive dispositions

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Hadas, Miklós (2018). Katonai forradalom és habitustranszfer: maszkulinitások a kora újkorban. *Erdélyi Társadalom*, 16(1), 207–229. <https://doi.org/10.17177/77171.213>

A tanulmány ingyenesen letölthető a CEEOL-ról: <https://www.ceeol.com/search/journal-detail?id=928> és a GESIS adatbázisából: <http://www.da-ra.de/dara/search?lang=en&mdlang=en>.

BEVEZETÉS

A nyugati maszkulinitás hosszú távú átalakulását vizsgáló korábbi tanulmányaimban először a számomra fontos elméleti referenciákat igyekeztem kritikailag újraértelmezni (Hadas 2014, 2016a), majd a hegemon lovagi és ellenhegemon klerikus maszkulinitások közötti hasonlóságokat és különbségeket (2016b) vizsgáltam. Amellett érveltem, hogy a két határeseti férfiasság között átmeneti beállítódásformák léteznek, amelyek jelölésére bevezettem a hibrid maszkulin habitus fogalmát. A következő fejezetben a középkori városban kialakult férfiasság jellegzetességeit vázoltam föl (Hadas 2017a). Tézisem szerint a középkori városokban élő kereskedők, mesterekből, kézművesek és hivatalnokok arra kényszerültek, hogy elfojtsák erőszakos késztetéseiket, és önmegtartóztató módon az elmélyült, racionális és szakszerű munkafolyamat fegyelmezett kivitelezése köré szervezzék életüket. Ezeket az átalakulásokat a sűrű város strukturális kényszereinek érvényesülésére vezetem vissza. Ezután – a reneszánsz periódusban vizsgálva a férfibeállítódások átalakulását (Hadas 2017b) – a maszkulinitások két alaptípusát különítettem el: a hegemon mintázatot képviselő udvaroncét, akinek tevékenységei a hatalmi szférán belüli szimbolikus státusz- és presztízsharcok megnyerését célozzák, illetve a hegemon mintát közvetítő humanista szakértelmiségét. A jelen fejezetben a katonai forradalom révén kikristályosodó kora újkori maszkulin habitusok átalakulásával foglalkozom. Az első alfejezetben összefoglalom a hadtörténezszer katonai forradalommal kapcsolatos főbb állításait. A második alfejezetben azt igyekszem bizonyítani, hogy a katonai forradalom akkor érthető meg kellő mélységben, ha figyelembe vesszük a habitustranszfer jelenségét, vagyis a beállítódásmintázatok különböző erőterekben megvalósuló objektív összehangoltságát. Végül pedig a perspektíva tárgyalásával, vagyis az „interdependencia-szövevény” közvetítésével kialakuló habitustranszfer következményeivel foglalkozom.

A KATONAI FORRADALOM

A középkori hegemon maszkulinitás mintázatai a lovagok által megtestesített *archaikus libido dominandi*, vagyis a fizikai erőszak többé-kevésbé szabad kiélésének monopóliumán alapulnak. A lovag többnyire fiatal vitéz (az idősebb kort viszonylag ritkán éli meg), aki bandákba verődve, a kockázatokkal nem számolva, szükségleteit nem korlátozva, a legkisebb sérelmet is azonnal megtorolva él. A gyilkolásban örömet leli, élete centruma a szemtől szembe folytatott harc: lovagi tornákon, bacchianáliákon érzi magát otthon. A harc, a háború szakértője, aki egész életét eme tevékenység köré szervezi. Élettere a vidékhez, a tájhoz kötődik, melyet ural, kirabol. Me-

rész, agresszív, bátor, fizikai bravúrokra és kockázatvállalásra képes ember, aki ugyanakkor hajlamos a könnyelműségre. Cselekedeteit a közvetlen szükségletkielégítés libidinális élménye, a harci düh motiválja (Hadas 2016a,b). Ugyanakkor a lovag tud *disztinválni*: az azonos rangúakkal, a feljebbvalókkal és a nemes hölgyekkel szemben tisztelettel és udvariasan viselkedik, s ha velük hozza össze a (hadi)sors, igyekszik betartani a korabeli fair play és etikett szabályait. (Ezzel kapcsolatban vezettem be a „férfigbeállítódások relacionális pluralitása” fogalmát: Hadas 2016a). Élete centrumát a lovagi tornák, ezek a középkori látványsportok képezik, melyeken alkalma nyílik arra, hogy akár élete kockáztatásával is bizonyítsa, hogy az archaikus libido dominandi autentikus megtestesítője. Vagyis nézőkre van szüksége, hogy demonstrálni tudja maskulin kvalitásait, és hogy megfeleljen a nemesi becsületháztartás folyamatos karbantartási igényének.¹

A fejedelmi udvarokban, az ünnepi ceremóniák részét képező lovagi tornákon a díszes páncélba öltözött lovagok, illetve lovagok csapatai, lándzsával vagy karddal a kezükben a háborút modellezik: ha tetszik, háborút játszanak, életre-halálra. Az egyik csapat például véd egy szimbolikus várat vagy hidat, míg a másik megpróbálja bevenni azt. Jelszava a „nunquam retro!”, vagyis a „nem meghátrálni!”. Ha valaki mégis meghátrál vagy megfutamodik, lovagi becsülete csorbul, presztízsét elveszíti, és ezáltal kiiratkozik a nemesi elit közösségből.² Kétségtelen, a lovagi kvalitások elsajátításához sok edzésre, kemény munkára, gyermekkorban kezdődő tanulásra van szükség. Minderre a lovnak kellő idő áll rendelkezésére, hiszen fő foglalatossága, hogy birtokolja ezeket a készségeket és képességeket. Meg kell tanulnia lovagolni, páncélban mozogni, a nehéz lándzsát fölemelni, szakszerűen használni, pontosan célozni vele, lehetőleg az ellenfél legsérülékenyebb pontjára, a nyakára. Mindazonáltal a lovagi tornákon alkalmazott stratégia és taktika a későbbiekhez képest viszonylag egyszerű: a harcosok frontálisan rontanak egymásnak, és fegyverükkel megpróbálják az ellenséget vagy ellenfelet lelőni a lováról, vagy a földön fölkölni.

Természetesen a tényleges háborúk ennél bonyolultabb taktikai és stratégiai föltételek között zajlanak a középkorban is. A szakértők többé-kevésbé egyetértenek abban, hogy a 14. század derekáig az európai háborúkban a túlnyomórészt nemesi származású nehézlovasság a meghatározó – jóllehet a zömmel paraszti beágyazottságú gyalogság szerepe sem elhanyagolható (Rogers 1995b). Ebben a korszakban a gyalogság általában védekező feladatokat lát el, egyfajta pajzsot képezvén az aktívan támadó nehézlovassággal szemben. A nemes lovagokat technikai

1 Castiglione úgy fogalmaz az *Udvari emberben*, hogy a nemesember csupán akkor tegye ki magát veszélynek, ha azt mások is látják, és beszélnek majd róla (Arnold 2001: 94). Innen a mély strukturális azonosság a lovagi torna és a háború között. Bizonyos értelemben tehát a középkori háború is egyfajta nemesi sportként fogható föl. Ez a modell még a 18. század derekán is létezik. S ha esetleg nem is igaz, akkor is jellemző az alábbi közismert történet, miszerint 1745-ben, amikor Fontenoy mellett a szemben álló angol és francia gyalogsági seregek már csak harminc méterre voltak egymástól, egy angol tiszt előre lépett, és így kiáltott a franciák felé: „uraim, önök lőjenek először!” (Wilson 1999: 69).

2 Eme archaikus libido dominandi érvényesülésének példája Bayard lovag halála, aki 1524-ben Barlettánál, a spanyolok ellen már elveszített csata után is úgy érzi, hogy az ellenfélre kell rontania: egy ellenséges lövedék halálra sebesíti, és így hal dicső halált (Arnold 2001: 96). Itt említhetjük Don Quijotét, esetleg a *Gyalog galopp* című film emlékeztető jelenetét az önmagát nem megadó lovagról, akinek kezét-lábát levágnák, de ő akkor sem hátrál.

tudásuk, fölszereltségük, lovuk ereje, magassága és fordulékonyága szinte sérthetetlenül teszi a kevésbé hatékony fegyverekkel rendelkező, gyöngébb fizikumú, gyakran alultáplált, túlnyomórészt paraszti származású gyalogsági erőkkel szemben. Emellett lovon ülve könnyebben üldözőbe vehetik az ellenséget, és adott esetben könnyebben menekülőre is foghatják, amennyiben a hadihelyzet úgy kívánja. Mindazonáltal a stratégiai fölényt biztosító költségek (beleértve a lovag ama kötelezettségét, hogy egy fölszerelt katonai egységet is kiállítson) jócskán behatárolják mozgásterét: a 13. század közepén egy lovag fölszerelésének kiadásai egy gyalogos katona tízévi bérét teszik ki. Ráadásul, a 13. század végén egy lovagnak – a korábbi hárommal szemben – már öt lóval kell rendelkeznie, ami tovább növeli költségeit (Rogers 1995b: 58). Ezért is ésszerű számára, hogy elsősorban nem megölni, hanem váltságdíj reményében foglyul ejteni kívánja ellenségeit, ezáltal is ellensúlyozandó tetemes hadi kiadásait. Az angol nyelvben máig létező „*worth a king's ransom*”-idióma pontosan utal eme intézmény jelentőségére.³

Az Anglia és Franciaország között 116 éven keresztül tartó százéves háború (1337–1453) időszakában a hadviselés új formája kezd kiteljesedni Európában. Ennek kapcsán Michael Roberts egy 1956-os írásában (Roberts, 1995) bevezeti a *katonai forradalom* fogalmát, melynek négy jellegzetességét különbözteti meg. Az első a taktikai forradalom, vagyis ama sajátosság, hogy a szúró fegyverek (dragonyok és lándzsák) mellett a lőfegyverek (nyilak és muskéták) is megjelennek, majd egyre nagyobb jelentőségre tesznek szert, így a lovagok sem legyőzhetetlenek immár. A második sajátosság a hadseregek méretének növekedése: 1500–1700 között az összeurópai haderő létszáma a tízszeresére gyarapodik.⁴ A katonai forradalom harmadik eleme a komplex stratégiák megjelenése. Ennek példájaként a svéd hadseregben a Gustavus Adolphus és Maurice Nassau által bevezetett reformokat tartja kiemelendőnek, melynek köszönhetően az egy vonalban fősorakozó, fölfegyverkezett gyalogság és a támadólag föllépő lovasság összehangoltan harcol. Negyedrészt a háborúk társadalomra gyakorolt hatását, vagyis ama tényt említi Roberts, hogy nagyságrendekkel emelkednek az államra és a civil lakosságra háruló költségek, az (ember)áldozatok és az adminisztrációs terhek.

Geoffrey Parker, az egyik legtekintélyesebb hadtörténész mindehhez hozzáteszi a nemzetközi hadijog kialakulását, a katonai akadémiák létrehozását, valamint a harc művészetével kapcsolatos hatalmas (szak)irodalom megjelenését. Egyúttal kritikaként megfogalmazza, hogy Roberts nem tulajdonított kellő jelentőséget sem a tengeri hadviselésnek, sem a várostromoknak, majd túlhangsúlyozta a svéd modell jelentőségét, miközben nem vette kellő súllyal figyelembe a spanyol, a francia, a holland és a Habsburg-hadseregekben történeteket (Parker 1988: 1–2). Más

3 1127-ben, az egy évig tartó (!) flandriai háborúban, amelyben mintegy ezer lovag vesz részt, csupán egyetlen leli halálát az ellenség fegyverétől; vagy 1217-ben, Lincolnnál hárman veszítik életüket, miközben négyszázan esnek fogságba. Ugyanakkor két évszázaddal később, 1424-ben, az alább tárgyalandó tűzérési forradalom fölpörgésekor, Verneuil-nél már nyolcezer francia katona leli halálát, és közöttük rengeteg lovag is akad (Rogers 1995b: 62). A hasonló példák tovább is sorolhatók lennének.

4 1492-ben Ferdinand és Izabella királynő például mintegy húszezer emberrel veszi be Granadát, 1494-ben VIII. Károly francia király tizennyolcezer emberrel támadja meg Olaszországot. Ugyanakkor az 1630-as évekre a jelentősebb európai hatalmak hadseregei százötvenezer főre növekednek, s a század végére csupán a francia haderő létszáma eléri a négyszázezer főt (Parker 1988: 24).

hadtörténészek fölhívják a figyelmet egyéb regionális különbségekre is, továbbá azt javasolják, hogy inkább a „katonai reform” fogalmát kellene alkalmazni, hiszen egy több évszázados folyamatról van szó. Mindazonáltal a jelen megközelítés madártávlati nézőpontjából szemlélve, e viták kevésbé tűnnek fontosnak. Azokat olvasva az lehet a benyomásunk, hogy az eleinte megfogalmazott, világos, átütő állítások egyre inkább elvesznek a részletekben, és legfőljebb árnyalni és kiegészíteni képesek Roberts állításait, cáfolni nem. A 20. század végére aztán többé-kevésbé kikristályosodnak a főbb tézisek, és a fontosabb hadtörténészek összefoglaló tankönyvek és átfogó monográfiák írásába fognak.⁵

A szakértők között nincs összhang a katonai forradalom végét illetően. A többség úgy gondolja, s mindez a jelen elemzés perspektívájából elegendő is számunkra, hogy a 17–18. század abszolutisztikus monarchiái nem hoznak létre radikálisan új minőséget, csupán tökéletesítik a reneszánszban elkezdődött folyamatot.⁶ Jellemző módon, a porosz hadsereg kiképző kézikönyvei még a 18. században sem tartalmazzák a „célozz”-parancsot, mivel a puskák és muskéták még mindig nem elég pontosak ehhez, így a tüzéreknek az a feladatuk, hogy egységnyi idő alatt minél több lövedéket lőjenek az ellenség irányába.⁷ Parker szerint Nagy Frigyes, akinek hadserege szerkezetét és harcmódorát illetően alig különbözik a korábbi évszázadok hadseregeitől, a hadianyag-utánpótlást és a logisztikát illetően tud újítani – ám ezzel csupán folytatja a korábban megkezdett tendenciákat.⁸ A XV. Lajos-féle hadsereg abban is hasonlít az előző évszázadok hadseregeire, hogy felereszt zsoldosokból, sokszor kényszerből besorozott elítéltekből áll (Parker 1988: 148). Ez a reneszánsz korszak óta így van, mindenekelőtt a gyalogságot toborozzák ily módon. A harc pénzügyi vállalkozás. Sokba kerül, de ha beválik, kiváló üzlet. A zsoldosseregekkel saját tulajdonukként rendelkező katonai vállalkozók, akik általában tehetőes nemesemberek, bárkit hajlandók szolgálni seregükkel, amennyiben rendesen megfizetik őket.⁹ Egyes ne-

5 A katonai forradalommal kapcsolatos vitákról jó áttekintést ad a Rogers (1995ed) által szerkesztett kötet. Ennek bevezetőjében a szerző megjegyzi, hogy a hadtörténet sokáig egy kisebbségi komplexusokkal küzdő szakterület volt a történettudományon belül. Mindebben az is szerepet játszott, állítja Rogers, hogy eme aldiszciplína képviselői jobbra csupán leíró módon fogalmazták meg állításaikat (Rogers 1995: 1–2). Ehhez hozzátehetjük: a 20. század végéig a hadtörténészek szinte kizárólag a férfiak világával foglalkoznak, ám csupán kivételesen jut eszükbe, hogy e sajátosságra reflektáljanak. A legtöbben olyannyira magától értetődőnek tekintik mindezt, hogy észre sem veszik.

6 Michael Roberts például 1660-ban húzza meg ezt a határt, mely évet követően megszületnek XIV. Lajos és abszolutista uralkodótársainak hatalmas hadseregei. Parker szerint azonban a kora újkori katonai módszerek, célok és problémák olyannyira hasonlítanak Cromwell, Saxe tábornok és Nagy Frigyes 18. századi gondjaihoz, hogy nemigen lehet egyértelmű korszakhatárt létesíteni közöttük (Parker 1988: 147).

7 Például 1757-ben, a leutheni csatában egy porosz muskétás 180 lövedéket tud az ellenségre kilőni (Parker 1998: 148).

8 Az 1740-es évek közepén, a potsdami hadianyaggyárban készített puskaor mennyisége tíz év alatt 448 ezer fontról 560 ezer fontra emelkedik. A hadianyag-ellátmány mennyiségét két évre előre szabják meg, így gyakorlatilag nem fordulhat elő, hogy a porosz hadsereg kifogyyna a lőszerből. Hasonlóképpen, a hadsereg élelmiszer-ellátását is két évvel előre tervezik (Parker 1988: 148).

9 Több ezer keresztyény is elszegődik észak-afrikai és kelet-mediterrán muzulmán hercegek szolgálatba (Arnold 2001: 58). A 17. század első felében, a harmincéves háború alatt a svéd hadsereg kilencven százaléka például főleg német zsoldosokból áll (Asch 1999: 54).

mesemberek akár százezer fős hadseregekkel is rendelkezhetnek. A zsoldosok javadalmazása nem csupán pénzben történhet, hanem az elfoglalt területekre és településekre kivetett adók, járandóságok, utulajdonított ingatlanok, illetve a katonai vállalkozóknak biztosított egyéb jogok, politikai vagy gazdasági privilégiumok formájában. Ez a rendszer addig működik, amíg a zsoldos hadseregek offenzívában vannak, vagy elfoglalt területeken tartózkodnak. Amikor azonban védekezésre kényszerülnek, főleg, ha hazai területekre szorulnak vissza, ez a szisztéma akadozni kezd (Asch 1999: 60–63).¹⁰

Több szerző (például Arnold 2001) a katonai forradalmat mindenekelőtt gyalogsági és tüzérségi forradalomként fogja föl, melynek során *a nemesekből katonatisztek lesznek, a lovagiasság pedig lovassággá válik*. Egy gyalogos katona bére és ellátása jóval olcsóbb, mint a lovagok felszerelése, ráadásul kiképzése is rövidebb ideig tart, nem beszélve arról, hogy a parasztság szinte korlátlanul képes biztosítani a seregek utánpótlását. Következésképpen a hadseregek mérete is meredeken emelkedni kezd (Parker 1988; Asch 1999). A *gyalogos forradalom* fontos eleme, hogy a háborúk gyakoribbak¹¹ és jóval véresebbek lesznek – mely utóbbi sajátosság összefügg a seregek társadalmi összetételével is. Míg ugyanis korábban a páncélos lovagokat a rendi szolidaritás, valamint a számottevő váltságdíj reménye egyaránt arra készíteti, hogy ellenségüket ne öljék meg, a százéves háború időszakában a gyalogos katonák viszonylagos értéktelensége az ellenség megölését racionális opcióvá teszi: egy parasztszármazású katonáért legföljebb a lovagért járó összeg töredékét lehetne kapni, ráadásul a szűkös körülmények között a hadifoglyok táplálása szinte megoldhatatlan feladat volna. Emellett a hadifoglyok ejtése a gyalogság alakzatait is veszélyeztetné, hiszen eme egységek taktikájának lényege az, hogy zárt formációkban, lándzsáikkal minden irányba, körkörösén védekeznek és támadnak.¹² Főleg a katonai stratégiák által nagyra becsült svájci lándzsások híresek arról, hogy kegyetlenül lemészárolják ellenségeiket. A háborúk véresebbé válását megkönnyíti a harcoló felek közötti rendi távolság növekedése, és ebből adódóan a rendi szolidaritás csökkenése is.

A gyalogsági forradalommal együtt jár a *tüzérségi forradalom* is – melynek kezdetei persze korábbra nyúlnak vissza, hiszen már az is komoly stratégiai jelentőséggel bír, hogy az íjak hossza, löereje és lőtávolsága a középkorban növekedni kezd (ami például olyan apró fölfedezésen is múlik, hogy az íjat nem a mellhez, hanem fülhöz kell emelni), s így távolabbról is képesek eltalálni az ellenséget. Ám az igazi tüzérségi forradalom a fegyverek és a puszkapor

10 A harmincéves háború periódusában egyedül a Holland Köztársaság tudta önerőből megoldani a hadsereg finanszírozását, köszönhetően annak, hogy az amszterdami bankárok fél Európát ellátták olcsó hitelekkel, melyek kamataiból elegendő összeg jutott a köztársaság hadi kiadásaira. Emellett, az 1640-es évektől fogva, a helyi bevételeken alapuló angol (hadi)adórendszer tekinthető még sikeresnek (Asch 1999: 63, 67).

11 „A kora újkori periódus különösen harcias volt. A 16. században kevesebb, mint tíz, a 17. században pedig csupán négy év telt el teljes békében. Az 1500–1700 közötti periódus volt a leginkább háborúsnak tekinthető” (Parker 1988: 1. A saját fordításom: HM). Parker hozzátéveszi, hogy e két évszázadban a háborúk időbeli hossza, területi kiterjedése és társadalomra gyakorolt hatása is növekedett.

12 A katonai stratégiák a tüzéretet védő és körbefogó, zárt gyalogos lándzsás egységeket egy sétáló erődítményként képzelik el. Egyes formációk pedig, ahol a tüzérek a gyalogos alakzat sarkainál helyezkednek el, kvázi bástyával rendelkező, mozgó várként funkcionálnak (Arnold 2001: 78–80).

tökéletesítésével kezdődik, melynek következtében alapvetően változnak meg a háborúzási szokások.¹³ Az ágyúk ugyan már a 14. század első felében fölbukkannak a várostromokban – ám akkor egyelőre csupán epizód szerephez jutnak a hatalmas katapultok és kőhajító szerkezetek¹⁴ mellett. Ám ezeknek a szerkezeteknek nagy hátránya, hogy mozgatásuk szinte megoldhatatlan problémát jelent – mint arra például Braudel (1985: 387) utal a németországi *Donnerbüchse* nevű, fatalpakon nyugvó szörnyű bronzszerkezet kapcsán. A nagyokat durranó, lángcsóvákat kilövő ágyúkkal eleinte nem a vár(os)falakat lövik, mivel e vastag építmények le- és szétrombolására egyelőre nem elegendő az erejük, hanem a központban található épületeket veszik célba, és ezáltal a potenciális rombolás mellett nem elhanyagolható lélektani hatást is kiváltanak. Mindazonáltal a 15. század előtt az ostromlók még elsősorban a várak, városok elzárása, elszigetelése és kiéheztetése révén aratják sikereiket.

A 15. század elejétől kezdődően azonban az ágyúk komoly technikai fejlesztéseken mennek keresztül. Anélkül, hogy elmerülnék a haditechnika történetének eme jól dokumentált részletében, röviden utalnék e folyamat néhány fontos összetevőjére! A katonai stratégiák arra törekednek, hogy a fegyverek pontosabbak, erősebbek, gyorsabbak, könnyebben használhatók (mozgathatók, forgathatók, szállíthatók, stb.) legyenek. Ennek elérése érdekében új anyagokkal kísérleteznek: rájönnek arra, hogy a fémek sokkal alkalmasabbak e célok elérésére, mint a kő vagy a fa. Ily módon a 15. századtól rohamos fejlődésnek indul az ércbányászat (különösen a vas- és rézbányászat), és ezzel együtt a vas- és rézgyártás, -feldolgozás, -finomítás technológiája is. Következésképpen előbb-utóbb olcsóbb és hatékonyabb ágyúk készülnek – mégpedig rövidülő időegységek alatt. További újítás, hogy növekszik az ágyúcsövek hossza, és ezáltal pontosabbá válik a célzás, gyorsabban lehet újratölteni, tüzelés után lehűteni, vagyis egységnyi idő alatt többet lehet vele lőni. Ezek az új ágyúk a kőgolyóknál sokkal keményebb, szilárdabb és nehezebb vasgolyókat lövik ki – mégpedig egyre nagyobb távolságra. Az olcsóbb vas előbb-utóbb aztán kiszorítja a jóval drágább és eleinte biztonságosabb rezet.¹⁵

Nagy jelentősége van az ágyúk szállítását illető változásoknak is: megjelennek a két kerékre szerelt vas- és rézágyúk, amelyeket egy fogantyú segítségével könnyen szekérré lehet alakítani, és vontatóállatokhoz kötni. E folyamat része az is, hogy a nagy, nehezen szállítható ágyúk helyét átveszik a kisebb, rugalmasabban mozgatható, könnyebben szállítható ágyúk, és ezáltal bonyolultabb taktikai alakzatok kialakítása is lehetővé válik. A 15. század első felében például a burgundi tüzéség már egy-két hét alatt képes lerombolni a legvastagabb, korábban bevehetetlennek ítélt várfalakat is, amelyek ostroma néhány évtizeddel korábban akár hónapokig, sőt, évekig

13 A puszkapor Kínából (minden bizonnyal mongol közvetítéssel) jut el Európába. Először Roger Bacon *Opus Majusa* említi 1267-ben.

14 A hellén és római időkől származó és az arab és kínai világban is alkalmazott faltörő trebuchet akár öt emelet magasságú is lehetett, és függőleges karjai több száz kilós köveket is képesek voltak jó találati pontossággal, akár kétszáz méterre is célba juttatni (Arnold 2001: 24–25).

15 Az uralkodók sokszor háziállatként tekintenek ágyúikra, és különböző neveket adnak nekik: Sólyom, Nagy ördög, Királynő stb. Egyesek, mint a ferrarai Alfonso D'Este herceg, akinek jelvénye egy robbanó bomba, kedvtelésből egy száz ágyúból álló parkot is létesít (Arnold 2001: 32). Talán mondani sem kell, hogy a reneszánsz kézművesek hatalmas műgonddal díszítik ezeket a fegyvereket, melyek így műalkotásokká is válnak.

is eltarthatott. A könnyebben mozgatható ágyúk a hajókon is elhelyezhetők: a hadi- és kereskedelmi hajókat egyaránt főszerelik ágyúkkal, és jól képzett tüzéreket is alkalmaznak. A 16. század előtt még a nagy hajó uralkodik a tengereken, mivel a nagy kaliberű ágyúkat csak ezek bírják el. (Emellett persze presztízssokok is szerepet játszanak: a nagy hajó az erő, a gazdaság szimbólumaként jelenik meg.)

A 16. századtól kezdődően, amikor kezdenek elterjedni a hatékonyabb kisebb ágyúk, a hajóméret is csökken, mivel immár a kisebb hajókat is jól lehet védeni. Mi több, ezáltal nem csupán kevesebb időt kell a kikötőkben tölteni, hanem a kisebb és mozgékonyabb hajókkal eredményesebben lehet fölvenni a harcot a nagyobb hadihajókkal szemben is, mivel azokat könnyebb eltalálni a holtszögekből (vö. Braudel: 391–392).¹⁶ Ebből fakadóan, és ez az egyik legfontosabb stratégiai változás a középkori háborúzáshoz képest, a védekező stratégián alapuló hadviselést a támadó, expanziós stratégiákon alapuló hadviselés váltja föl (Rogers 1995b). Ez viszont azzal a következménnyel jár, hogy a 16. század első felétől kezdődően a várak, várfalak és bástyák még vastagabbak, bonyolultabbak és rafináltabbak szerkezetűek lesznek, és a harmincéves háború (1618–1648) időszakára létrejön az olasz típusú védővárak hálózata.¹⁷ Ezek a létesítmények képesek ellenállni mind a gyalogsági, mind a tüzérségi támadásoknak, következésképpen a 16–18. századi európai háborúkban ismét egyre nagyobb jelentősége lesz a defenzív hadviselésnek, valamint az ezzel járó logisztikai és technikai-technológiai problémák megoldásának – a katonák elszállásolásától kezdve a hadianyag szállításán át a várostromokhoz szükséges földmunkálatok elvégzéséig.

A katonai forradalom további kulcseleme, hogy az összetett taktikai és stratégiai követelmények összehangolása érdekében a korábbiaknál képzettebb és fegyelmezettebb katonákra van szükség. A kora újkori katonának fegyelmezettnek kell lennie, aki föltétel nélkül engedelmességek feljebbvalójának; pontos, alázatos, tűri a gyűródést és a monotonitást, és képes arra, hogy egyfajta hipermaszkulin automataként működjék. Visszaszólni a felettesnek tilos, szigorú szankcióval jár. Ami a középkori lovag esetében még hősi eposzokban megörökítendő *férfibravúr*nak minősül, az a kora újkori hadseregben már *hősködés*nek, vagyis fegyelmezetlenségnek számít. Talán a legfontosabb változás, és ez a tisztekre és a közkatonára egyaránt vonatkozik, hogy *a fizikai erő, a bátorság, a kockázatvállalás helyébe az önfegyelem, a hidegvér és a kitartás kvalitásai lépnek*.¹⁸ Az újkori háborúban nincs lehetőség arra, hogy a tiszt vagy a közkatona

16 A puskaporral, puskákkal, muskétákkal, szakállas puskákkal és egyéb kézi lőfegyverekkel kapcsolatban lényegében az ágyúkéhoz hasonló történeti dinamika volna fölvázolható. Ettől eltekintek, mivel a jelen perspektívában a főbb változási tendenciák érzékeltetése a lényeg.

17 Geoffrey Parker fő tézise szerint ezek az Itáliából származó, új erődítményépítési technikák a 16. század első felét követően elterjednek az egész kontinensen, és nagyobb hatást gyakorolnak a hadviselés jellegére, mint a taktikai változások. Nem érzem magam kompetensnek, hogy ebben a vitában állást foglaljak, így csupán annyit jegyeznek meg, hogy talán nem tévedek nagyot, ha azt állítom, hogy a taktika, a stratégia és az erődítményvárak létesítése egyaránt fontos eleme a katonai forradalomnak.

18 A 16. század elején, a velencei Bartolomeo d'Alviano például megtiltja a gyors lovak használatát, mivel a túlzottan nagy sebességet veszélyforrásnak tekinti. Az általa kidolgozott viselkedési kód tiltja a káromkodást, a verekedést és a prostituáltakkal való közösülést. 1514-ben sebet vágat a táborban talált prostituáltak orrán. Alviano egészen pontosan előírja azt is, hogy egy gyalogos egységnek 256

improvizáljon, és ezáltal saját életét és egysége eredményességét veszélyeztesse. Vagyis egy újfajta bátorság követelményei kristályosodnak ki, amelyben az igazodás, az engedelmesség és a precizitás meghatározó jelentőséggel bír: egy kora újkori katonatiszt sokkal visszafogottabb és passzívabb viselkedésre kényszerül, mint középkori elődei. Az új viselkedési kódon alapuló harci éthosz hidegvérű bátorságot, korábban elképzelhetetlen önuralmat és önfegyelmet követel meg a katonáktól (melyet tulajdonképpen sokkal nehezebb elérni, mint az irracionális harci düh által motivált fizikai bravúrokat): a taktikai tisztnek a csapatok élén kell állniuk, kitéve magukat az ellenséges lövedékeknek.¹⁹ Ezzel is magyarázható, hogy a tiszték jelentős része veszteti életét a csatákban.

E képességek elsajátítását szolgálja a katonai kiképzés, avagy drill, amelyben a technikai készségek elsajátíttatása mellett elsősorban arra szocializálják az új regrutákat, hogy civilekből katonák legyenek, vagyis önmagukat a közösség részének tartva föltétel nélkül és azonnal engedelmeskedjenek a világos és egyértelmű parancsnak, vezényszónak, és igazodjanak a többiekhez. A reneszánsz periódustól kezdődően Európa-szerte mindinkább elfogadottá válik az is, hogy az egyenruhába öltözött gyalogos katonáknak, különböző alakzatokba rendeződve, menetgyakorlatokat kell tudniuk elvégezni. A díszlépések, a szó szoros értelmében inkorporált formában jelenítik meg a fegyelem drilljének alávetett, a legabszurdabb és legváratlanabb parancsoknak is föltétel nélkül engedelmeskedő, fájdalomtűrő, alkalmazkodó, önuralommal bíró, egymáshoz igazodó, közösségben létező alkatrészbereket.²⁰ A díszlépések üzenete nem csupán a katonáknak szól, hanem a civileknek és az ellenségnek is. Nevezetesen, az a hadsereg, amely képes díszlépésben masírozni, alkalmas arra is, hogy egységesen és fegyelmезetten harcoljon. A mozdulatok automatikus összehangolása rendkívül fontos, hiszen a harctéren nincs idő és lehetőség gondolkodásra. Mindennek a lehető leggyorsabban, legfegyelmезettebben, a világos parancsoknak engedelmeskedve kell történnie akkor is, ha több ezer ember mozgását kell ritmikusan összehangolni – miképpen a tánc esetében. Ezért van szükség dobokra is, ami egy késő középkori találmány (Arnold 2001: 67).

emberből kell állnia, és egy tökéletes négyzetformát kell alkotnia 16 sor és 16 oszlop alapján. Mind-egyik alegységnek (*decuriának*) van egy parancsnoka (a *decurione*) (Arnold 2001: 58–59).

- 19 E készség univerzális jellegét (vagyis áthelyezhetőségét) fogalmazza meg emlékirataiban egy katonai parancsnok, amikor azt írja, hogy egy tiszt számára „az udvarban vagy a hölgyek körében aratott győzelem nem az adott, hanem a kapott pofonokkal mérhető” (idézi Arnold 2001: 102. Saját fordításom: HM).
- 20 „A porosz hadsereg *Paradeschrittje*, díszlépése az egyik legtermészetlenebb és leglátványosabb mozdulatsor volt, amelyet az emberi test számára valaha is kiagyaltak. (...) A csizmás katonákkal begyakoroltatták, hogy lábfejüket minden lépésnél az ég felé fordítsák, miközben lábuk vízszintes helyzetbe kerül. Hogy megőrizték egyensúlyukat, karjukat mint valami konzolállványt lóbálják, s állukat szegezzék előre. Mivel minden lépés iszonyú erőfeszítést igényel, a zene üteme csak mérsékelt lassú lehet, s titkok fenyegetést árasztó komor, merev arckifejezéssel kell menetelni. A vad arckifejezés külön része volt a kiképzésnek. (...) A francia hadsereg avval büszkélkedett, ahogy könnyűlovassága pergő dobszóra sebesen végigvágat parancsnokai előtt, s csak úgy árad belőle az *élan*, a lelkes lendület. (...) Londonban a királyi gyalogezred fenséges 'lassú lépte', mikor is a láb minden lépés közepén egy pillanatra mozdulatlaná dermed, komoly ünnepélyességet, önbizalmat és önuralmat áraszt, amely tulajdonságok a britség leglényegét alkotják” (Davies 2001: 576).

A HABITUSTRANSZFER

Több szerző oksági kapcsolatot vél fölfedezni a katonai forradalom és a központosított államok kialakulása között. Rogers egyértelműen a tüzérségi forradalom hatásának tudja be a társadalmi változásokat, amikor úgy fogalmaz, hogy az „a folyamat, amelynek során Franciaország és Spanyolország egyesült nemzetállammá váltak, sokat köszönhetett a tüzérségi forradalomnak” (Rogers 1995b: 74. Saját fordításom: HM²¹). Braudel is hasonlóképpen érvel, amikor azt állítja, hogy a „tüzérség és a tüzérvégverek roppant átalakulást idéznek elő az államok között folyó háborúkban, a gazdasági életben és a fegyvergyártás tökéletes szervezetében. (...) Csupán a gazdag államok képesek vállalni és elviselni az újfajta háború mesébe illő költségeit. Emiatt versenyképtelenné válnak a nagy független városok, amelyek sokáig végzik sikerrel feladatukat” (Braudel 1985: 393). Kétségtelen: a gyalogsági és tüzérségi forradalom összefüggésbe hozható a központosított államok, a felvilágosult abszolutizmus és a kapitalizmus létrejöttével. Mindazonáltal a közvetlen oksági kapcsolat létesítését illetően nem árt az óvatosság! Nagy kérdés ugyanis, hogy ebben a viszonylatrendszerben mit tekinthetünk oknak, és mit okozatnak. Aggályosnak érzem, ha a tüzérségi forradalmat a társadalmi változás egyértelmű okaként fogjuk föl – hasonlóképpen azokhoz az aldiszciplína-soviniszta értelmezésekhez, amikor például a központosított államok kialakulását a tudománytörténet a tudományos forradalomra, a gazdaságtörténet pedig a gazdasági forradalomra (stb.) igyekszik visszavezetni.

Természetesen léteznek másféle értelmezések is. Thomas Arnold (2001) a kora újkori háborúkat a reneszánsz szellemiségének társadalmi összefüggésrendszerébe helyezi (és egyúttal azt is bizonyítani igyekszik, hogy az új típusú háború az antik Róma mintáiból merít). Ő fordított logika alapján jár el, mint Rogers és Braudel. Azt vizsgálja, hogy a reneszánsz társadalom strukturális sajátosságai és szellemisége hogyan hat a reneszánsz kori háborúkra. Megközelítésének logikáját jól példázza, amit egy újonnan kikristályosodó katonai rang, illetve beosztás, a (törzs) őrmester munkájával kapcsolatban ír. Szerinte az őrmester egyfajta pástorkutyaként tevékenykedik: mindenhol jelen van, mindent lát, mindent észrevesz; folyamatosan ellenőríz, figyelemmel kíséri az alakzat mozgását, nagy hangon utasít, káromkodik, parancsol, és kíméletlenül lecsap a legkisebb rendbontásra és fegyelmezetlenségre. Alabárdjával (mely, írja szellemesen Arnold, egyfajta pástortorbotnak tekinthető) irányt mutat, magyaráz; de ha kell, ütlegelni, fegyelmezni és nógatni is tudja vele a felügyeletére bízott közkatonákat. Röviden: a (törzs)őrmesternek, aki kemény katona és durva ember, meghatározó szerepe van a katonai hierarchiában, regruták kiképzésében, fegyelmezésében, jó katonává nevelésében. Arnold ugyanakkor azt is megállapítja, és elemzése itt válik igazán érdekessé, hogy a reneszánsz korszaktól kezdődően az őrmesternek nem csupán a fegyelmezés a dolga:

„Pozíciója meglepően összetett szellemi képességeket kívánt. A kiképzőkönyvek egyetértettek abban, hogy az őrmesternek írni, olvasni és számolni is tudnia kell, mely képességek annak idején egészen kivételes kvalitásoknak számítottak. Az

21 „Owed much to the Artillery Revolution”. Jellemző módon a témával foglalkozó alfejezet címe: „Impact of the Artillery Revolution” – vagyis a „Tüzérségi forradalom hatása”. (Rogers 1995b: 75–76).

írás- és olvasástudásra az írott parancsok megértése miatt volt szüksége. Az őrmestertől elvárt matematikai követelmények ennél is fontosabbak voltak. Képzeljünk el egy tipikus tizenhatodik századi taktikai problémát: adott egy 1.600 főből álló gyalogos lándzsás egység, melyet négyzetformációban kell fölállítani, ám csupán 160 van fölszerelve megfelelő mellvértekkel és sisakokkal, úgyhogy őket kell a szélekre helyezni. Mivel akkor még nem találták föl a jól strukturált katonai alegységeket, az őrmester feladata, hogy az 1600 fős kavargó tömeget egy negyven sorból és oszlopból álló tökéletes négyzet-alakzatba rendezze. (...) A hadszíntéren ritkán fordult elő, hogy az egységek tökéletes matematikai négyzetalakzatokba (144, 169, 196, stb.) lettek volna rendezhetők. Az őrmesternek nem csupán a fölszerelt és nem fölszerelt lándzsásokat kell elválasztania, hanem el kell helyeznie a zászlósokat és a dobosokat is. (...) A taktikai helyzet függvényében a megkívánt négyzet-alakzat nem mindig volt tökéletes négyzet: a lehetséges variációk között megtalálható volt a „dupla négyzet”, amelyben a sorok száma az oszlopokénak kétszerese volt; vagy létezett „terepnégyzet” is, amelyben ugyan egy tökéletes négyoldalú négyzet keletkezett (pl. 50 × 50 lépés méretű), ám az oszlopok és a sorok aránya 3:7 kellett, hogy legyen” (Arnold: 2001: 68–71).

Az őrmester feladatkörének kikristályosodását Arnold – meggyőző módon – a reneszánsz társadalom foglalkozási differenciálódásának és szellemiségének kontextusába helyezi. A reneszánsz maszkulinitások kapcsán korábban magam is utaltam a „számítási mentalitás” kialakulásának fontosságára. Nevezetesen: a számokban kifejezett adatokhoz való vonzódás már a 13. századtól megfigyelhető az észak-olasz városállamokban. Milánóban vagy Pármában például ekkortól válik megszokottá, hogy listákba szedve sorolják föl a városok szökőkútjait, boltjait, zárandokhelyeit és egyéb létesítményeit, és adott esetben azt is kiszámítják, hogy a város lakói naponta hány tonna gabonát fogyasztanak (Hadas 2017b: 146–148). Az őrmester kvalitásai e számítási mentalitás jellegzetes inkorporációjaként értelmezhetők. Az a tény, hogy a 15–16. században egy gyakorló katona írni, olvasni és számolni tud, és hogy eme tudását a gyakorlatban is alkalmazni tudja, jól tükrözi az általa belakott társadalmi közeg *szellemi klímáját*. Erre a klímára jellemző, hogy a szellemi és politikai elit tagjai, Macchiavelli, Gonzago de Cordoba vagy Alviano és a többiek, a *háborút intellektuális problémaként*, egyfajta szellemi játékként fogják föl. Zsigeri örömeik, érzületeik és élvezeteik kísértetiesen hasonlítanak azokhoz a szenvedélyekhez, amelyeket a 21. századi fiatal emberek élnek át, midőn az online világban virtuális harci játékokkal töltik idejüket.

A gyalogsági taktika, a tüzérségi lövedék röppályájának kiszámítása, a lovasság és a gyalogság együttműködésének lehetséges stratégiai variációi a domborzati és az időjárás viszonyok függvényében (stb.) olyan témák – folytatja Arnold –, amelyekről a reneszánsz és humanista szellemi elit tagjai leveleznek egymással, vitatkoznak és könyveket írnak. A 16. században a gyalogsági taktikai kézikönyvek népszerű *irodalmi* műfajjává válnak, amelyek – napjaink *how to*-típusú könyveihez hasonlóan – praktikus válaszokkal szolgálnak a konkrét hadi szituációk taktikai arzenálját illetően. Léteznek olyan kézikönyvek is (mint például Girolamo Cataneo illusztrációkat és didaktikusan szerkesztett táblázatokat tartalmazó gyalogságialakzat-tankönyve 1563-ból), amelyek a katonai formációk által lehetővé tett négyzetalakzatok matematikai variációival foglalkoznak. Miképpen Galileo Galilei is tanít katonai matematikát, sőt, egy számológépet is

tervez a katonaság számára, mely alkalmas arra, hogy viszonylag bonyolultabb számításokat is gyorsan elvégezzenek vele kiélezett harctéri helyzetekben. A (kézi)könyvekben is kikristályosodott tudás a humanista értelmiségiek közvetítésével gyorsan terjed Európában. S ha vannak is nemzeti különbségek, a 16. század elejére létrejön egy többé-kevésbé *egységes európai katonai kultúra*. Egy nápolyi őrmester, aki Hollandiában szolgál a spanyol királyi seregben, nagyjából ugyanazzal a tudással rendelkezik, és nagyjából ugyanazokat a kiképzési technikákat és vezényszavakat használja, mint a francia királyi hadsereg gascogne-i származású őrmestere (Arnold 2001: 66–72).

Arnold megközelítése azt az elemzési logikát követi, amelyre korábban Erwin Panofsky (1986) nevezetes tanulmánya kapcsán is utaltam (Hadas 2016b: 124). Nevezetesen: a kiváló művészettörténész ebben az írásában oksági kapcsolatot létesít a skolasztikus gondolkodás és a gótikus katedraépítészeti praxisában érvényesülő szerkezeti azonosságok között. A *modus essendi* (létezősmód) által meghatározott *modus operandi* (vagyis társadalmi praxis) megnyilvánulásában egyfajta közös „gondolkodásbeli szokást” azonosít be, amelyet a középkori teológus és az építőmester azonos városi közegben történő szocializációjára vezet vissza. Ezt a fogalmi hálót fejleszti tovább Bourdieu, amikor – Panofskyra (is) hivatkozva – kidolgozza habitus- és praxiselméletét, amelyben a habitusok társadalmi beágyazottságát az alábbi módon fogalmazza meg:

„A habitus, mely strukturáló struktúra, vagyis elrendezi a gyakorlatokat és ezek észlelését, ezzel egy időben strukturált struktúra is: a társadalmi világ észlelését megszervező logikus osztályokba sorolás elve maga is a társadalmi osztályokba rendeződés testivé vált produktuma. Mindegyik léthelyzetet jellemzik egyrészt saját belső tulajdonságai, másrészt viszonylagos tulajdonságai, melyeket az határoz meg, hogy ez a léthelyzet milyen pozíciót foglal el a léthelyzetek rendszerében, mely maga is *különbségek*, vagyis megkülönböztető pozíciók rendszere. (...) A habitus a gyakorlatokat létrehozó sémák rendszere, mely szisztematikusan kifejezi az osztályhelyzetben rejlő meghatározottságokat és meghatározatlanságokat, valamint az elfoglalt pozíciót meghatározó *különbséget*” (Bourdieu 2010: 50–51. Kiemelések az eredetiben).²²

Ha elfogadjuk, hogy a habitus *strukturált strukturáló struktúra*, azaz a létföltételek struktúrájának terméke, s mint ilyen, mások által is észlelhető, osztályozható (vagyis strukturált) gyakorlatok és megkülönböztetések létrehozója, akkor rendelkezésünkre áll az a fogalmi masinéria, amelynek segítségével a különböző szférákban megjelenő habituselemek kapcsolatba hozhatók az őket kondicionáló társadalmi összetevőkkel. Lényegében hasonló logika alapján jár el Norbert Elias szociológiája is. Ám van néhány, nem elhanyagolható különbség a két megközelítés között, melyeknek köszönhetően a figurációs paradigma a Bourdieu által tételezetteknel összetettebb viszonylatok megragadását teszi lehetővé. Mindezt oly módon éri el Elias, hogy – Bourdieu-vel szemben – nem folytat hosszas fejtegetéseket a habitusokról és strukturált strukturáló struktúrákról, hanem az interdependenciák pókhálószerű szövedékét alkotó komplex

22 Megjegyzendő, hogy Arnold nem hivatkozik sem Panofskyra, sem Bourdieu-re.

figurációkat elemzi rendkívüli érzékenységgel és éleslátással. Ennek során nem csupán az osztályhelyzetet állítja vizsgálatai fókuszába, hanem más dimenziókat is igyekszik megragadni. Továbbá nem elégszik meg azzal, hogy – „prezentista” módon – csupán a mindenkori jelen alakzatait hozza összefüggésbe egymással, hanem nagy hangsúlyt helyez a figurációk hosszú távú ki- és átalakulásának vizsgálatára is.²³ Végül pedig, mint azt az alábbiakban igyekszem majd szemléltetni, az általa képviselt szemléletmód alapján lehetőség nyílik a nagy földrajzi és társadalmi távolságra lévő egységek közötti kölcsönös függőségek megragadására is.

Egyértelmű tehát, hogy a katonai forradalom és a nemzetállamok kialakulásának viszonylatrendszer nem egyszerűsíthető le csupán e két tényező közötti (oksági) kapcsolat feltárására, hanem további interdependenciák bonyolult és bonyolódó szövedékének hosszú távi történeti elemzését is el kell végeznünk. A *Civilizáció folyamata* második kötetének első részében (címe: *A feudalizáció mechanizmusai*) Elias külön fejezeteket szentel az olyan jelenségeknek, amelyek mind a magyarázó-értelmező gondolatmenet meghatározó részét képezik. Így például százoldalmi terjedelemben foglalkozik a népesség növekedésével, a terjeszkedő célzatú keresztes hadjáratok következtében kitágult társadalmi tér összetettebbé válásával, az úthálózat, a kereskedelem és a városfejlődés sajátosságaival. Vizsgálja a társadalom befelé történő terjeszkedését: a munka, a piacok és a pénzgazdálkodás differenciálódását, a technológiai fejlődés jelentőségét. Részletesen tárgyalja a piac, az adózás és a városfejlődés közötti kölcsönös függőségek kérdéskörét is (Elias 1987: 402–503). Mindemellett könyve más fejezeteiben is minduntalan utal ezekre a témákra.²⁴ És csupán a fenti fejtegetéseket követően, könyve második kötetének második részében (címe: *Az állam szociogeneziséhez*) foglalkozik szisztematikusan az államfejlődés és a civilizáció folyamata közötti kölcsönös függőségek témájával.

Ha tehát Eliast követve túllépünk egy-egy aldiszciplína (béka)perspektívájának nézőpontján, és a kívánatos tér-, idő- és diszciplínabeli távlatba helyezzük tárgyunkat, láthatóvá válik a 16–18. századi Európában bekövetkezett változások *tág spektruma*. Legyen szó a politika hatalmi viszonyatairól, a (mező)gazdaságról, a technikáról, az adórendszerről, az infrastruktúráról, a hadviselésről, a családi életéről, a művészetről, a szabadidő eltöltéséről vagy a kulturális fogyasztásról (stb.), egy állítást biztosan megfogalmazhatunk. Nevezetesen: ezek a forradalmi jellegű változások egymással kapcsolatban állnak, egymáshoz viszonyulnak, egymásra hatnak. Vagyis – Eliasszal szólva – kölcsönös függőségek jól rekonstruálható, bonyolult hálózata fonja

23 A történeti-genealogikus megközelítés Bourdieu-re is jellemző, csakhogy az általa vizsgált időtáv nemigen terjed túl az egy-két generációhosszúságú ciklusidőn.

24 Vegyük például a következő idézetet: „A funkciómegoszlással nőtt és növekszik a munka termelékenység; a nagyobb munkatermelékenység az előfeltétele annak, hogy egyre szélesebb rétegek élet-színvonala emelkedjék; növekszik a mindenkori felső rétegek funkcionális függése; s csak a funkciómegoszlás igen magas fokától kezdve válik végre lehetővé stabilabb erőszak- és adómonopóliumok létrejötté, erőteljesen specializálódott monopóliumigazgatással, tehát csak ekkor jöhetnek létre a szó nyugati értelmében vett államok, amelyek fokozatosan némileg ’biztonságosabbá’ teszik az egyén életét. E fokozódó funkciómegoszlás nyomán azonban szakadatlanul egyre több ember, egyre több emberi terület kerül függésbe egymástól (Elias 1987: 777. Az én kiemelésem: HM). Vagyis Elias az államlakulás előfeltételeként tekint a feudalizmusban bekövetkező társadalmi változásokra. Ilyen értelemben az államfejlődés csupán az egyik – kétségtelenül meghatározó – eleme a nyugati civilizációs folyamatnak.

őket egybe. Az ilyen típusú összefüggések diszpozicionális sajátosságait vizsgálva vezet be Elias és Dunning (1986) a *politika sportizációja* fogalmát is, mellyel azt kívánják jelölni, hogy a 18. századi angol nemesurak a hűvös és nyirkos őszi–téli főszezont politizálással töltik Londonban, míg a nyári alszezonban, a jó időben visszavonulnak vidéki birtokaikra, ahol vadászattal és sportjellegű tevékenységekkel mulatják az időt. Állításuk lényege, hogy az angol nemesek mindkét évszakban ugyanazon *összehangolt habituális elemek* (mindenekelőtt a fairplay-elv) alapján tevékenykednek. Ezzel nem kevesebbet állítanak, minthogy az egyes társadalmi közegekben érvényesített és működtetett habituselemek átvihetők, áttemelhetők, transzponálhatók más társadalmi közegekbe is.

E meghatározó fontosságú intézmény jelölésére – Bourdieu nyomán – bevezethetjük a *habitustranszfer* fogalmát. A habitustranszfernek van egy olyan, sajátos dimenziója is, amelyet a jelen megközelítés nézőpontja tesz láthatóvá. Létezik ugyanis egy közös, közvetítő beállítódás-mintázat, amellyel a főt említett valamennyi szféra és tevékenység összefüggésbe hozható. Ez a mintázat szinte kiüti a kutatók szemét, ám olyannyira nyilvánvaló, hogy mindenki adottnak veszi, és a figyelme átsiklik fölötte. Nevezetesen: a vizsgált társadalmi erőtereket férfiak lakják be, és a tevékenységeket férfiak végzik. Vagyis anélkül, hogy azt az érintett ágensek tudnák és akarnák, az egyes társadalmi erőterekben a maszkulin habitus készítetési és mintázatai jelentős mértékben hozzájárulnak a cselekvési stratégiák összehangolásához. Persze a történészek tudják ezt, hiszen öntudatlanul is a hímnemű személyes névmást használják elemzéseikben. Néha meg is említik, hogy például a háború, a politika vagy a gazdaság világát a férfiak lakják be. (E tekintetben Norbert Elias és Georges Duby jut a legmesszebbre, ám ők sem kezelik e sajátosságot súlyához méltó módon.) Ám nincs olyan történész és szociológus, aki kellő jelentőséget tulajdonítana elemzéseiben annak a ténynek, hogy ezek a férfiak, reflektálatlan módon, férfias készítetéseiket transzponálva és objektíve összehangolva léteznek és tevékenykednek a különböző társadalmi erőterekben.

A félreértések elkerülése végett: nem azt kívánom állítani, hogy a maszkulin habitusok léte és társadalmi gyakorlatokat strukturáló és transzferáló funkciója volna az *oka* ezeknek a társadalmi változásoknak. Azt pedig végképp nem állítom, hogy a férfidiszpozíciók a változások *kizárólagos* okai lennének. Egyáltalán nem kívánom azt sugallni, hogy a (maszkulin) habitus bármilyen értelemben is *oka* volna egyes társadalmi jelenségek kialakulásának. Azt azonban határozottan állítom, hogy amennyiben a hosszú távon érvényesülő társadalmi változásokat szeretnénk megérteni, indokolt, hogy a kölcsönös függőségek bonyolult szövedékének vizsgálatakor figyelembe vegyük a diszpozicionális tényezőket, és ezek között nagy hangsúlyt helyezünk a maszkulin beállítódási mintázatokra. Vagyis a maszkulin habitust (mint a társadalomtudósok által túlnyomórészt elhanyagolt strukturáló tényezőt) jelentőségéhez méltó módon, a dzsenderdimenzió egyik meghatározó elemeként kell beillesztenünk a szociológiában használt változók sorába az osztálypozíció, a presztízs, a fogyasztás és az életstílus (stb.) mellé. Amikor egy történész úgy fogalmaz, hogy csak egy centralizált állam tudja megfizetni a katonai forradalom költségeit, és ebből arra következtet, hogy a katonai forradalom lenne az oka a centralizált állam kialakulásának, akkor, leegyszerűsítő módon, az interdependenciák pókhálószerű szövedékének csak egy szűk szeletét láttatja. Figyelme átsiklik afölött, hogy ebben az esetben nem (csupán) a katonai és az állami erőter közötti partikuláris kapcsolatról van szó, hanem arról is, hogy a katonai forradalom és a központosított állam kialakulása egyaránt összefügg a férfiak

által belakott társadalmi világ meghatározó strukturális sajátosságaival. Még élesebben fogalmazva: a vizsgált társadalmi átalakulások analitikusan visszavezethetők egy közös nevezőre, mely a habitustranszfer érvényesüléséből adódóan az egész társadalmat áthatja – egyfajta strukturált, strukturáló struktúráként.

Hangsúlyozandó: a habitus mint gyakorlatokat létrehozó sémák rendszere nem csupán az *osztály* helyzetben rejlő meghatározottságokat fejezi ki (ld. a fenti Bourdieu-idézetet!), hanem a létfeltételek *komplex* struktúrája által kondicionált egyéb meghatározottságokat is. Ily módon joggal beszélhetünk dzsenderhabitusról, nemzeti habitusról vagy akár életkor által kondicionált habitusról is (pontosabban a habitus dzsender-, nemzeti és életkori dimenziójáról²⁵). Amikor például a 16–17. században a francia vagy a spanyol állam központosít, és ennek részeként új-jászervezi az állami bürokráciát, akkor az egyes társadalmi szférákban fölismerhetők a maszkulin viselkedési mintázatokra visszavezethető strukturáló elvek. A (szak)tudások differenciálódása és intézményesülése alapján kialakuló és egyre jelentősebb relatív autonómiát kivívó társadalmi erőterekben lezajló forradalmak kölcsönös függésben állnak, amennyiben *e forradalmak egy valamennyi erőteret átható habitustranszfer megnyilvánulásai*. Mindennek nem mond ellent az a tény, hogy az egyes erőtereket strukturáló tudáselemek számos elemükben eltérnek egymástól – hiszen nyilván mást kell tudnia egy katonának, mint egy udvaroncnak, tudósnek, művésznek vagy egy papnak.

Ugyanakkor – és ez az Elias-féle paradigma újabb előnye a Bourdieu-féle elemzésekkel szemben – nem elegendő csupán a mindenkori jelen kölcsönös függőségeinek viszonylataival foglalkozni, hanem kitüntetett jelentőséget kell tulajdonítunk a differenciálódó társadalmi erőterek hosszú távú átalakulásának is. Ami ugyanis a reneszánsz korszakban kialakul, nem előzmények nélküli.²⁶ Amennyiben a katonai forradalom és a vele kapcsolatba hozható kora újkori társadalmi átalakulások genealógiáját szeretnénk fölvezetni, legalább egy évezreddel, Szent Benedek 6. századi regulájáig kell visszamennünk az időben. A bencés regula, mely, mint tudjuk, modellként szolgál a később alapítandó katolikus egyházi rendek számára, totális diszpozíció-drillt ír elő: az én teljes megtagadását és az apáttal szembeni késedelem nélküli engedelmességet követeli meg. A bencés szerzetesnek bensővé kell tennie az erőszakkontrollt: önuralom és önmegtartóztatás szerint köteles élni, és életét az aláztatosság tizenkét fokozata alapján kell berendeznie. Vagyis – szemben a lovaggal – nincs önálló életvitel-szabályozási jogköre, és így nem lehetséges, hogy az élet különböző szinterein különböző diszpozíciók alapján tevékenykedjen és létezzen. Ugyanakkor, paradox módon, a vallási virtuóz szerzetesek életét a teleologikus racionalitás hatja át, hiszen az evilági aszkézis révén a túlvilági üdvözülés elérésére törekcsenek. Mi több, a középkori katolikus egyház a világi emberek számára is igyekszik előírni ezeket az élet-

25 Vagyis a habitus folyamatosan változó, relacionálisan beágyazott, strukturált strukturáló struktúra, mely az életciklus folyamán is átalakul. Lásd ezzel kapcsolatban a férfibeállítódások relacionális pluralitásával kapcsolatban leírtakat (Hadas 2016a: 227–231).

26 Talán nem árt e ponton is hangsúlyozni: szemben például a fentebb idézett Arnold eljárásával, aki úgy hivatkozik a reneszánsz és az antik Róma közötti kapcsolatokra, hogy közben kihagyja a közbeeső évezrede(ke)t, én a társadalomtörténészek ama hagyományát követem – Burke, Duby – amely a középkor és a reneszánsz közötti folyamatosságát hangsúlyozza.

vitel-szabályozó elveket – nem is eredménytelenül, hiszen a pokol tüzétől való félelem sokakat visszatart a halálos bűnök elkövetésétől (Hadas 2016b).

Láttuk azt is (Hadas 2017a), hogy az urbánus maszkulinitást inkorporáló kereskedők, mesterekből, kézművesek és hivatalnokok – a klerikusokhoz hasonlóan – szintén elfojtják erőszakos késztetéseiket, és önmegtartóztató módon az elmélyült és szakszerű munkafolyamat fegyelmezett kivitelezése köré szervezik életüket. Tehát a középkori városi polgár is a teleologikus racionalitás alapján létezik, csak hogy ő már nem a túlvilági üdvözülés elérésére, hanem az evilági sikerekre vágyik. Vagyis a habitusok jelentős részben azonosak, noha a társadalmi környezet és az egyénileg megélt és kitűzött célok eltérnek. A monostorokhoz hasonlóan, a középkori városi céhekben is szigorú hatalmi hierarchia uralkodik, és a fegyelmezés intézményei egyértelműen kikristályosodnak: a munkafolyamat teljesítésének követelményeit írásban rögzítik, a munkaidő hajnaltól napnyugtáig tart. Ebben az új, városi életterben a rablólovag-habitusú, vagyis civilizálatlanul minősülő férfiember, illetve azok, akik megszegik az élet minden részletére kiterjedő szabályokat, deviánsnak minősülnek, és szigorú szankciókkal sújtják őket: a pénzbüntetésről a kalodába zárásról a börtönbüntetésig, mi több, a csonkolásig vagy a halálbüntetésig terjedően, és végső esetben kiűzik őket a közösségből.

A munkaszervezet szabályozása a magánéletre és a szabadidőre egyaránt kiterjed. Az inas és a céhlegény maximális tisztelettel és engedelmességgel tartozik mesterének és a többi céhtagnak (egymást kalaplevétellel kell üdvözölniük, amelynek elmulasztásáért szintén szankció jár), öltözködési kódjuk pontosan rögzített; mulatozni, zajt kelteni, italozni és kártyázni csak a szigorúan előírt rituális alkalmakkor lehetséges. Jó eséllyel számukra sincs visszaút többé: az inas egész életére köteleződik el, amikor egy mester patriarchális felügyelete alá kerül. Egy életre szólóan sajátítja el a szakmai fogásokat is, és visszafordíthatatlanul tagolódik be a városi munkamegosztás rendszerébe. Ha pedig meggondolja magát, és megpróbál kifarolni helyzetéből, jó eséllyel a páriasors viszontagságai várnak rá. Kétségtelen ugyanakkor, hogy a szabad városi férfiak számos olyan élvezetet megengedhetnek maguknak a közösségi játékoktól a házasságtól a prostituáltak látogatásáig, amelyekről a szüzességi és feltétel nélküli engedelmisségi fogadalmat tett klerikusok elvileg nem is álmodozhatnak. Más szóval: a sűrű középkori városban élő polgárnak – a szerzetessel szemben – lehetősége van a diszpozicionális lazításra, vagyis arra, hogy bizonyos alkalmakkor (hétvégeken, ünnepeken, mulatságokon) kiélje archaikus libidinális vágyait.

Korábban (Hadas 2016b) azt igyekeztem bizonyítani, hogy az általam vizsgált két határese-ti maszkulindiszpozíció-típus (a hegemon lovagi, illetve az ellenhegemon klerikus) között számos átmeneti formáció létezik, s így módon az átjárás biztosított a kétféle elit, illetve diszpozícióik között. Ennek példaként láttattam a katonai lovagrendeket. Mindez úgy is megfogalmazható, hogy a létföltételek struktúrájának változása következtében a hegemon mintázat archaikus harci késztetéseire ráépülnek az ellenhegemon mintázat civilizált késztetése, következésképpen a középkor végére újabb és újabb, *hibrid maszkulin habitusalakzatok* jönnek létre: a korai modernitás férfiemberének beállítódási mintázataiba bevésődnek és mindinkább dominánsá válnak a civilizált, célirányult, fegyelmezett, teleologikus diszpozicionális elemek. Ugyanakkor ezek mögött és alatt jelen vannak az archaikus libido dominandi civilizálatlan habituális mintázata is, amelyek megfelelő ingerek hatására a felszínre törhetnek.

Mindazonáltal egyértelműnek tűnik, hogy a középkori városi ember habitusa és praxisa közelebb áll a klerikuséhoz, mint a lovagéhoz. Ha e hasonlóság okait keressük, nem elégedhetünk meg azzal a leegyszerűsítő magyarázattal, mely oksági viszonyt tételezve csupán a középkori katolikus egyház törekvéseinek sikerét venné figyelembe (azt hangsúlyozva például, hogy az egyház normái a közvetítő intézmények segítségével terjednek el, és ily módon bevésődnek a nem klerikus társadalmi csoportok viselkedési mintázataiba). Ez persze igaz, hiszen bizonyítható például, hogy számos céhes szabályzat alapjául az egyházi jótékonyági és testvériségi férfiközösségek okiratai számítanak. Véleményem szerint ugyanakkor a katolikus egyház törekvései azért is lehetnek sikeresek, mert *a sűrű város strukturális feltételei elősegítik a habitustranszfer érvényesülését*: a szabad városi polgár immár egy bonyolult függésviszonyok szövedékében létező heterogén közösség része, amelyben az élet valamennyi dimenzióját átható társadalmi figurációk kényszereiből adódóan folyamatosan alkalmazkodnia kell.

A sűrű városokban a szabálykövetés, illetve az ez által kondicionált kötelességtudat – hasonlóan a civilizáció folyamata által inkorporált egyéb diszpozicionális mintázatokhoz – az emberek második természetének részévé válik, és hosszú távon úgy is marad. Más szóval: a bonyolódó függőségi viszonyrendszer kialakulása azt eredményezi, hogy a differenciálódó erőterekben a másikat megsemmisíteni igyekvő, zéró összegű harc és erőszak helyébe fokozatosan a szerződéses módon szabályozott együttműködés kényszerei lépnek. A reneszánsz városokban a rendi társadalom merev tagozódásának helyébe egy átjárható, folyamatosan változó és lépcsőzetesen strukturált, fokozatokból építkező városi társadalm szerkezeti modell lép, mely elősegíti a teleologikus racionalitás alapján szerveződő, szakmai-foglalkozási alapokon nyugvó, testületi szellemmel és testületi éthosszal bíró társadalmi erőterek kialakulását (Hadas 2017a).

AZ INTERDEPENDENCIA-SZÖVEVÉNY ÉS A PERSPEKTÍVA TÁGULÁSA

„Az írek és vikingek korai legendás vállalkozásai már belevestek az idők éjszakaijába. Ahhoz, hogy Európa felújítsa őket, az kellett, hogy aktívabb anyagi életre ébredjen, szolgálatába állítsa mind az északi, mind a déli technikákat, ismerje az iránytűt, a portulánokat – a kalauzkönyveket –, és főleg képes legyen *erőt venni ösztönös félelméin*. (...) A legnagyobb nehézség azonban mégis a *kaland* vállalása. Szokatlanul *bátor tett, vakmerőségét* ugyanúgy elfeledte az emberiség, mint ahogy unokáinknak bizonyos már holnap nem lesz sejtelmük a mai ürrepülés vakmerőségéről. (...) De miért csak Európa, kérdezik már XVI., XVII. és XVIII. századi európai megfigyelők és hajósok, amikor ott van a szemük előtt Kína és Japán annyira különböző tengerészete? Páter Mendoza 1577-ben azonnal el is dönti a kérdést: a kínaiak 'félnek a tengertől, olyan emberek lévén, akik *nem szoktak kalandokba bocsátkozni*'. (...) A XVIII. századtól kezdve az a hosszú ideig tartó *feszültség* a lényeges, a fontos, amely forradalmasítja a nyugati világ anyagi létét, és átalakítja egész *pszichológiáját*. Ahhoz, amit történészek *aranyéhségnek* vagy *világéhségnek* vagy *fűszeréhségnek* neveznek, a technika területén az *újdomságok* és a *basznos* – vagyis az embert szolgáló – alkalmazások *állandó keresése* társul, hogy megkönnyítse és egyúttal *hatékonyabbá* tegye fáradozásait. A gyakorlati és a világleletti uralom megszerzésének tudatos szándékát bizonyító felfedezések halmozó-

dása, a megnövekedett *érdeklődés* minden iránt, ami energiaforrás, határozza meg már jóval a sikere előtt Európának az igazi arcát és elsőségének az ígérétét” (Braudel 1985: 409–413. A *kövér kurzív*val szedett szavak eredeti kiemelések, a *kurzívált* szavak az én kiemeléseim: HM.)

Korábban már szó volt arról (Hadas 2016b), hogy a (rabló)lovag folyamatosan mozog, utazik; életvitelének centrumában nem az otthon nyugalma áll, hanem a harc és a lovagi tornák, a váratlan rajtaütések, a csaták és a portyázások. Nem sok időt tölt állandó lakóhelyén; otthona elsősorban arra szolgál, hogy innen induljon a harcba, a kalandra, a hódításra, a rablásra, majd ide térjen vissza zsákmányával. Braudel fenti gondolatai azt támasztják alá, hogy a 13. századi lovagok, akik zsákmányszerzésre indulnak, valamint a 16. századi hajósok, akik a világ fölfedezésére vállalkoznak, lényegében ugyanazon késztetések alapján cselekszenek: mindannyian *kalandorok*, akiket – úgymond – a vérük hajt, vagyis az archaikus libido dominandi sürgetésének engedelmessé válnak. Amikor Braudel a nyugati világ *egész pszichológiájának átalakításáról* ír, lényegében azokat a diszpozicionális változásokat igyekszik megragadni, amelyek a jelen elemzés tárgyát is képezik. Ő is tisztában van a habitustranszfer jelentőségével, csak éppen nem rendelkezik azzal a (bourdieu-sianus) fogalmi hálóval, amelynek segítségével mindezt pontosabban is megfogalmazhatná. Ezért kénytelen beérni a „pszichológia” fogalmával a „habitus” helyett. Ezzel együtt a fenti idézet kiválóan alkalmas arra, hogy rámutassunk a társadalmi változások strukturálójaként fölfogható beállítódások komplexitására és történetiségére. Ez a komplexitás analitikus értelemben azt jelenti, hogy ezekben a diszpozíciókban fölfedezhetők a (maszkulin) mintázatoknak azok az elemei (kalandvágy, aranyéhség, világehség, kíváncsiság, érdeklődés, állandó keresés), amelyek irracionális hajtóerőként, késztetésként a racionális viselkedést motiválják. Ily módon a modern(izálódó) embert arra készítetik, hogy a technika (és hozzátehetjük: az élet valamennyi) területén „állandóan” az újdonságok és a hasznos alkalmazások hatékony alkalmazási lehetőségeit keresse.

A fenti idézet alapján a beállítódások történetiségét illetően is fontos megállapításokat tehetünk. Korábban a perspektíva fogalma kapcsán utaltam arra (Hadas 2017b), hogy a reneszánszban kikristályosodó tudásformák, éleltapasztalatok és életélmények alapvetően új viszonyt teremtenek az ember és társadalmi környezete között. Nem csupán az épületek és a városok szerkezetét, az egyének mobilitási és mozgási esélyeit illetően, hanem az univerzum egészére vonatkozóan is – mint azt a csillagászat fejlődése és ezen belül a geocentrikus világmépről a heliocentrikusra való áttérés meggyőzően szemlélteti. A nagy fölfedezéseknek és a gyarmatosítás globalizációjának köszönhetően ekkortól az utazások is gyakoribbá válnak és hosszabbak lesznek. Vagyis a 15–16. században kitágul, megnövekszik, tovább terjeszkedik, számos vonatkozásban *nagyobb lesz a világ*. Ha tetszik, tovább *bonyolódik az interdependencia-szövevény*:

„A Nyugat civilizációs folyamatát az teszi különös és egyedi jelenségévé, hogy itt olyan mérvű funkciómegoszlás, annyira stabil erőszak- és adómonopólium, olyan *nagy területeket* és embertömegeket *átfogó interdependenciák* és versengések jöttek létre, mint még soha a világtörténelemben. (...) A nyugati társadalomból kiindulva olyan *interdependenciaszövevény* fejlődött ki, amely nemcsak *messzebbre hálózta be* a tengereket, mint a múlt bármely más hasonló képződménye, hanem egészen az utolsó szántóföldig kiterjed hatalmas belső területekre is. Ennek megfelelően az

embereknek minden korábnál nagyobb területen kellett összehangolniuk viselkedésüket, és *minden korábnál több láncszemet kellett előre látniuk a cselekvési sorokban*” (Elias 1987: 699–700. Az én kiemeléseim: HM).

A reneszánsz periódusban a társadalmi érintkezést, a közelségi és távolsági viszonylatok fokozatokba rendeződését, a nagy embertömegeket átfogó interdependenciák kialakulását az egyre pontosabbá váló mértékek, mértékegységek is szolgálják. A mérés, az összehasonlítás, a tényleges és szimbolikus távolságok, léptékek vizsgálata, a távolságbecslés, a meghatározó mértékegységek kialakítása egyre fontosabb tevékenységgé válik. Ennek kapcsán egyaránt gondolhatunk a pénzhasználat elterjedésére, az egyetemi diplomák egységesítésére, a művészi teljesítmény zsűri általi megítélésére, az időmérés növekvő fontosságára, a hajózáshoz használt műszerek fejlődésére vagy a tudósok által kifejlesztett egyéb mérőeszközökre: Galilei távcsöveire, Borelli mikroszkópjaira, Pedro Nunes térképeire és iránytűire. E tudásterületek fontos összetevője, hogy elméleti ismereteik gyorsan és hatékonyan gyakorlatba fordíthatók, áthelyezhetőek. Az egyik legfontosabb fölhasználó a hadiipar, a haditechnika, a hadtudomány. A hadi stratégia már nem kizárólag a gyakorlat embere, és nem is egy kockafejű mérnök: Federigo da Montefeltro, Urbino hercege, aki hírnevét a harcmezőkön szerezte zsoldosparancsnokként, a háborúskodással összegyűjtött pénzéből például generációja egyik leggazdagabb könyvtárát hozza létre (Arnold 2001: 105).

A perspektíva tágulása azt is jelenti, hogy a háborút immár lehetséges távolról, képzeletben, modellezve, virtuálisan művelni. A térképek és modellek lehetővé teszik az absztrakciót, az elvonatkoztatást. A kartográfia fejlődése azt is elősegíti, hogy a méretarányos terepasztalokon méretarányos terepmodellek alapján készített haditervek egyre pontosabbak legyenek.²⁷ Vagyis, míg a tisztek egyelőre még a harcmezőn, csapataik élén, hidegvérrel szállnak szembe az ellenséges erővel, addig a 16. század második felétől egyre elfogadottabbá válik, hogy a tábornokok és az uralkodók térképek alapján, palotáik haditermeiből osztogatják a katonai parancsokat. Szemben apjával, V. Károlyal, aki a 16. század első felében még jelen van a harctéren, II. Fülöp spanyol király már az Escorialból irányítja csapatait, ahol terepasztalok és térképek előtt állva adja ki a parancsait, és futárok, kémek, diplomaták révén tartja a kapcsolatot a fronton harcolókkal (Arnold 2001: 102–103).

A terjeszkedés *esélyeit* illetően ugyanakkor eltérnek egymástól a 13. századi lovag és a 16. századi hajós körülményei és lehetőségei. Mint korábban utaltam rá (Hadas 2017b), a humanista szakértő értelmiségi réteg létrejötte pontos indikátora ama differenciálódási folyamatnak, amelynek során egy fokozatokban szerveződő társadalmi struktúra jön létre a korábbi, háromszatú rendi berendezkedés helyett. Alapvetően ennek az értelmiségi rétegnek köszönhető, hogy a humanizmus nem marad kizárólag az elit privilégiuma, és hogy az általános civilizációs normákat immár nem csupán az egyház, hanem a világiak is közvetítik. E feladat teljesítésében kiemelkedő jelentőséggel bír az újonnan fölaltatott technikai eszköz, a (könyv)nyomtatás is, ezért nem véletlen, hogy a nyomdászok és a kiadók is a lelkes humanisták közé tartoznak. Eme új

²⁷ Egy ilyen jelenetet ábrázol például Giorgio Vasari 1565-ben készült festménye I. Cosimo hercegről, midőn térképek és Siena várának pontos modellje fölül hajolva tervezi Siena bevételét.

talalmánynak köszönhetően a tudás a korábbiakhoz képest nagyságrendekkel gyorsabban terjed: az Európa egyik szögletében megszületett fölfedezés hónapokkal (olykor hetekkel) később a földrész másik szögletében is (köz)ismertté válhat.

Mindez úgy is megfogalmazható, hogy a középkori és kora újkori férfiak viselkedésére egyaránt jellemző libido dominandinak fokozatosan részévé válik a hódítás, azaz az expanzió iránti vágy is. Ennek indikátora, hogy az idő múlásával párhuzamosan nagyságrendekkel növekszik a kalandor hajlandóságú férfiak tevékenykedésének *területi rádiusza*. A középkori lovag még többnyire néhány tucatnyi, esetleg néhány száz kilométernyi körzetet lakik be. Vannak persze alkalmak – például a keresztes háborúk vagy jelentős lovagi tornák –, amikor a lovag több ezer kilométernyi távolságra is elvetődik. Ám a középkorban még nem áll rendelkezésére sem az a tudás, sem az a technikai eszközkészlet, sem az az infrastruktúra (számítási mentalitás, röppályaszámítási képesség, iránytű, ágyú, tengerjáró hajó, utak és kikötők hálózata stb.), amelyek segítségével messzebbre merészkedhetne, és megkísérelhetné új földrészek és új bolygók fölfedezését. Ezzel szemben a kora újkor embere már képes az egész földet körbehajózni. A gyarmatosítás, a világ fölosztásáért vívott háborúk, a nemzetközi kereskedelem már a globalizáció fölpörgését jelzik.

Ezzel összefüggésben a kora újkorban a férfiak tevékenykedésének *társadalmi rádiusza* is exponenciálisan növekszik. A világ megismerésébe és alakításába más társadalmi csoportokba tartozó emberek is bekapcsolódnak – mindenekelőtt a polgárság. Más szóval: a polgárság is föllép a történelem színpadára, és megkérdőjelezi az arisztokrácia hatalmi pozícióját. Ezzel párhuzamosan növekszik az emberbe vetett bizalom, és előtérbe kerülnek az emberi méltóságot, azaz tulajdonképpen az ember isteni mivoltát hirdető eszmék: megszületik az emberisten, a *homo deus*. A művészettörténész Vasari „halandó istennek” nevezi Raffaellót, és az „isteni Michelangelo”-kítétel is lépten-nyomon megjelenik a korabeli értékelésekben (Hadas 2017b). E folyamat részeként a katolikus egyház hatalmi és tudásmonopóliuma is csorbul: a reformáció nem csupán a teológiai rendszerek és a vallásgyakorlatok mindennapi világát alakítja át, hanem azt is újradefiniálja, hogy mely társadalmi csoportok tagjainak lehet meg a jogosultsága az üdv-tanok legitim monopóliumának megalkotására.

Mint Eliástól tudjuk, az állami erőszakmonopólium létrejötté, vagyis a fizikai erőszakon alapuló cselekedetek szankcionálása a szégyen internalizációját és a feszélyeztettségi küszöb emelkedését eredményezi. Ily módon – mindenekelőtt a magasabb társadalmi pozíciójú emberek között – csökken a közvetlen fizikai erőszak jelentősége, miközben kialakul az önfegyelem, a másikért érzett felelősségérzet és az empátiakészség (Elias 1987; Hadas 2014). Ugyanakkor a civilizáció folyamata során *az erőszak nem tűnik el, csak távolabbra helyeződik: a függőségek szövetségében szétterjed a társadalmi és földrajzi térben*. Egy alacsonyabb rangú emberrel szemben például a középkorban megtehető mindaz, ami az azonos rangúakkal szemben már nem engedélyezett.²⁸ Hasonlóképpen, a nagy területeket átfogó kölcsönös függőségi viszonylatokban is távolra helyeződik az erőszak. Eme kiterjedés és áthelyeződés intézményesüléseként foghatjuk

28 „A tizenkettedik században Andreae Capellani részletesen leírja, mely szabályokat kell a férfiaknak a nőkkel szemben betartaniuk, és kifejti, mi a követendő magatartás egy nemesember számára, ha társadalmilag magasabb állású, vele egyenrangú, illetve 'plebejus' nővel találkozik. Amikor arról szól,

föl a katonai forradalmat is, melynek során a lándzsák és a dárdák szerepét mindinkább a tüzérségi fegyverek veszik át. A harcoló felek így már nem szemtől szembe, közvetlen közletről harcolnak, hanem egyre nagyobb távolságból. Más szóval: az erőszak tárgya egyre távolabbra kerül. Sok esetben a tüzér nem is tudja, hogy a kilőtt lövedék eltalált-e valakit, vagy sem. (Mint fön-
tebb utaltam rá, a porosz hadseregben sokáig nem létezik a „célozz!”-parancs).

A gyarmatosítás is az erőszak távolítását szolgálja: a más földrészekben élő „vad” és „primitív” öslakosokkal szemben még elkövehető mindaz a kegyetlenség, amit a civilizált világban az intézményesülő erőszakkontroll már nem tesz lehetővé. (Egyértelmű a strukturális homológia az otthonától távol öldöklő rablólovag, valamint az Európától távol kegyetlenkedő katona között.) Sok esetben éppen az motiválhatja a gyarmatosító háborúkba indulókat, hogy a távolban még megtehetik mindazt, ami Európában már a parasztokkal szemben is tiltva van. Vagyis a nagy földrajzi és társadalmi egységeket behálózó *interdependencia-szövevény létrejötte, paradox módon, együtt jár az erőszak expanziójával*. Megint másképpen fogalmazva: az erőszakkontrollnak az az ára, hogy a libido dominandi nagyobb hatókörben kíván érvényesülni, nagyobb körre kívánja kiterjeszteni befolyását.

ÖSSZEFOGLALÁS

Az első alfejezetben leíró módon igyekeztem összefoglalni a katonai forradalom sajátosságait. Michael Roberts és Geoffrey Parker írásai alapján e forradalom hat jellegzetességét különítettem el: az első a taktikai forradalom (megjelennek a löfegyverek); a második a hadseregek méretének növekedése; a harmadik a lovasság és a gyalogság összehangolását szolgáló komplex katonai stratégiák kikristályosodása; a negyedik a háborúk társadalomra gyakorolt hatása (emelkednek a költségek, az áldozatok és az adminisztrációs terhek). Ezekhez járul a tengeri hadviselés és a várostromok növekvő súlya, a nemzetközi hadi jog megszületése, a katonai akadémiák létrehozása, a háborúval kapcsolatos szakirodalom megjelenése. A gyalogsági forradalom részeként a lovagok katonatisztekévé válnak; a tüzérségi forradalom részeként a fegyverek pontosabbak, erősebbek, gyorsabbak, könnyebben használhatók lesznek. A defenzív hadviselést az expanziós stratégiákon alapuló hadviselés váltja föl, melynek következtében a várak és várfalak vastagabbak, bonyolultabbak és rafináltabbak szerkezetűek lesznek. A változások további fontos eleme, hogy ami korábban férfibravúrnak minősült, az a kora újkori hadseregben hősködésnek, azaz fegyvelmetlenségnek számít: a fizikai erő, a bátorság, a kockázatvállalás helyébe az önfegyelem, a hidegvér és a kitartás kvalitásai lépnek. Mindezt a katonai kiképzés, avagy a katonai drill révén lehet elérni, amelynek során arra szocializálják az új regrutákat, hogy igazodjanak a többiekhez, és föltétel nélkül és azonnal engedelmessé válnak a világos és egyértelmű parancsoknak, vezényszónak.

A következő alfejezetben a habitustranszfer fogalmát állítottam az elemzés középpontjába. E kategória révén megragadhatóvá válnak a különböző erőterekben objektíve összehangolt

mit engedhet meg magának a nemes egy parasztlánnyal, azt írja: 'vele azt tehetsz, amit csak akarsz'" (Elias 2002: 23).

beállítódásmintázatok. Amellett érveltem, hogy a szaktudások differenciálódása és intézményesülése alapján kialakuló és egyre jelentősebb relatív autonómiát kivívó társadalmi erőterekben lezajló forradalmak kölcsönös függésben állnak, amennyiben e forradalmak egy valamennyi erőteret átható habitustranszfer megnyilvánulásai. A bonyolódó függőségi viszonyrendszer kialakulása azt eredményezi, hogy a differenciálódó erőterekben a másikat megsemmisíteni igyekvő, zéró összegű harc és erőszak helyébe fokozatosan a szerződéses módon szabályozott együttműködés kényszerei lépnek. Bourdieu és Elias fogalmi hálója alapján a katonai forradalmat igyekeztem a bonyolult interdependenciák hosszú távú átalakulásának kontextusába illeszteni. Amellett érveltem, hogy a maszkulin habitust (mint a társadalomtudósok által túlnyomórészt elhanyagolt strukturáló tényezőt) jelentőségéhez méltó módon, a dzsenderdimenzió egyik meghatározó elemeként kell beillesztenünk a társadalomtudományokban használt változók sorába az osztálypozíció, a presztízs, a fogyasztás és az életstílus mellé.

A harmadik alfejezetben a maszkulin beállítódások történeti dinamikáját igyekeztem fölvezetni. E folyamat során a 15–16. században számos vonatkozásban nagyobb lesz a világ. A perspektíva tágul: növekszik a kalandor hajlandóságú férfiak tevékenykedésének területi és társadalmi rádiusza. Az erőszak expanzióját strukturált struktúraként szolgáló, bonyolódó és hosszabbá váló interdependencia-szövevény új típusú habituselemek (vagyis strukturáló struktúrák) kikristályosodását segíti elő. Ezekben a kora újkori mintázatokban egyre nagyobb jelentőségre tesznek szert a racionális, fegyelmezett és teleologikus viselkedést motiváló elemek, amelyek a modern(izálódó) embert arra készítetik, hogy az élet valamennyi területén az „újdonságok és a hasznos alkalmazások hatékony fölhasználási lehetőségeit keresse”. Ugyanakkor eme újabb mintázatok alatt megtalálhatók a korábbi, feudális struktúrák által kondicionált elemek is: a harci és üzekerdesi vágy, a kockázatvállalás öröme és a megpróbáltatások kihívásainak teljesítésére irányuló érzületek. Állításom szerint az erőszak elfojtásának az a következménye, hogy az archaikus libido dominandi készítetései ráépülnek a modernitás kialakulásával együtt járó terjeszkedő diszpozicionális mintázatok.

FELHASZNÁLT IRODALOM REFERENCES

1. Arnold, T. (2001). *Renaissance at War*. London, Cassel & Co.
2. Asch, R. G. (1999). *Warfare in the Age of the Thirty Years War*. In: Black, J. (ed.): *European Warfare 1453-1815*. New York, St. Martin's Press. 45–69.
3. Black, J. (ed.). *European Warfare 1453-1815*. New York, St. Martin's Press.
4. Bourdieu, P. (2010). Habitus és az életstílusok tere. *Replika*. 72. (2010/3.) 49–94. Forrás: *L'habitus et l'espace des styles de vie*. In: Bourdieu, P. (1979): *La Distinction. Critique sociales du jugement*. Paris, Les Éditions de Minuit. 189–248.
5. Braudel, F. (1985). *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus. XV–XVIII. század*. Budapest, Gondolat.
6. Davies, N. (2001). *Európa története*. Budapest, Osiris.
7. Elias, N. és Dunning, E. (1986). *The Quest for Excitement. Sport and Leisure in the Civilizing Process*. Oxford, Blackwell.

8. Elias, N. (1987). *A civilizáció folyamata*. Budapest, Gondolat.
9. Elias, N. (2002). *A németekről*. Budapest, Helikon.
10. Hadas, M. (2014). Erőszakkontroll és intimitás. Kritikai adalékok Norbert Elias civilizációelméletéhez. *Erdélyi Társadalom*. 12(2). 97–123.
11. Hadas, M. (2016a). A vulkán megszelídítése. Adalékok a nyugati férfibeállítódások hosszú távú átalakulásának vizsgálatához. *Erdélyi Társadalom*. 14(1). 217–237.
12. Hadas, M. (2016b). Hegemón és ellenhegemón férfibeállítódások a középkorban. *Erdélyi Társadalom*. 14(2). 93–128.
13. Hadas, M. (2017a). Városi férfibeállítódások a középkorban. *Erdélyi Társadalom*. 15(1). 147–175.
14. Hadas, M. (2017b). Civilizáció és racionalizáció: férfibeállítódások a reneszánsz korban. *Erdélyi Társadalom*. 15(2). 141–163.
15. Panofsky, E. (1986). *A gótikus építészet és a skolasztikus gondolkodás*. Budapest, Corvina.
16. Panofsky, E. (1984). *A perspektíva mint szimbolikus forma*. In: Panofsky, E.: *A jelentés a vizuális művészetekben*. Budapest, Gondolat Kiadó. 170–248.
17. Parker, G. (1988). *The Military Revolution. Military Innovation and the Rise of the West, 1500-1800*. Cambridge, Cambridge University Press.
18. Roberts, M. (1995 [1956]). *The Military Revolution, 1560-1660*. In: Rogers, C. J. (ed.): (1995). *The Military Revolution Debate*. Boulder: Colorado, Westview Press. 13–35.
19. Rogers, C. J. (ed.) (1995). *The Military Revolution Debate*. Boulder: Colorado, Westview Press.
20. Rogers, C. J. (1995). *The Military Revolutions of the Hundred Years War*. In Rogers, C. J. (ed.) (1995). *The Military Revolution Debate*. Boulder: Colorado, Westview Press. 55–95.
21. Wilson, P. (1999). *Warfare in the Old Regime 1648-1789*. In: Black, J. (ed.): *European Warfare 1453-1815*. New York, St. Martin's Press. 69–96.